

J A A R B O E K

VAN HET

KONINKLIJK NEDERLANDSCH GENOOTSCHAP

VOOR

MUNT- EN PENNINGKUNDE

ONDER DE ZINSPREUK

„Concordia res parvae crescunt”

TE

AMSTERDAM

Commissie van Redactie:

Dr. W. F. BAX (Amsterdam).

Dr. H. ENNO VAN GELDER (Voorburg).

Dr. J. W. A. VAN HENGEL (Utrecht).

Dr. A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA (Amsterdam).

XXXVIII 1951

AMSTERDAM

UITGAVE VAN HET GENOOTSCHAP

1951

PIJL- OF SLUITGEWICHTEN

door

G. A. VAN BORSSUM BUISMAN

Tot een van de nevengebieden van de numismatiek zou men naar mijn mening ook kunnen rekenen de zogenaamde pijl- of sluitgewichten. Zoals waarschijnlijk bekend, zijn dit in elkaar sluitende koperen bakjes, die, wat hun vorm betreft, aan kleine bloempotjes¹⁾ doen denken en waarvan het buitenste bakje aan de bovenzijde afgesloten is door een scharnierend deksel met sluiting. Soms is aan het deksel nog een hengsel bevestigd, hetgeen vooral bij de „pijlen” van 2 Pond en zwaarder het geval is. In 't bijzonder op exemplaren van 16 Pond en zwaarder zijn deze dan — evenals de sluiting — fraai geornamenteerd met renaissancefiguren, terwijl op de zijkant van het gewicht veelal decoratieve jachtaferelen zijn geslagen.

Het gewicht dat deze bakjes vertegenwoordigen, is door middel van een cijfer, dat erin geslagen werd, aangegeven in ponden, marken en loden troois — het standaardgewicht sedert overoude tijden en tot aan de invoering van het decimale systeem in 1816 in gebruik. Behalve het middelste platte gewichtje en het kleinste bakje, die beiden doorgaans $\frac{1}{8}$ lood ($1\frac{1}{4}$ engels of 40 azen) wegen, is ieder bakje tweemaal zo zwaar als het voorgaande dat hier in past en dus steeds even zwaar als alle kleinere gewichten samen.

Het cijfer, dat meestal op de linkerhelft van het deksel bij de sluiting is ingeslagen, geeft de zwaarte aan — in ponden of loden — van het gevulde sluitgewicht. Men treft sluitgewichten aan met een gewicht van 8 en 16 Lood en van 1, 2, 4, 8, 16, 32 en 64 Pond.

Ze werden gebruikt voor het verrichten van wegingen op velerlei

gebied. Reeds in de Middeleeuwen bedienden b.v. ook geldwisselaars en goudsmiden zich van deze gewichten in standaarduitvoering, zoals o.m. te zien is op de schilderijen van Peter Cristus, „H. Eligius” 1449 (New York) en Quinten Metsijs, „De geldwisselaar en zijn vrouw”, 1514 (Louvre, Parijs), evenals op de pentekening „De geldwisselaar” van Pieter Coecke van Aalst (Albertina, Wenen).

Pijl- of sluitgewicht van 16 pond
vervaardigd te Neurenberg door
Georg Schüller
(midden 17e eeuw)
Verzameling v. B. B.

Belangrijker voor de numismatiek is echter het feit, dat men op deze pijlgewichten vaak instempelingen van ijkers aantreft. Van meerdere van deze ambtenaren worden gelijke of gelijksoortige merken teruggevonden op muntgewichtjes, daar zij deze, ondanks de uitoefening van hun overheidsfunctie, in de handel bleven brengen. Van de latere ijkmeesters vindt men ook hun ingestempeld ijkmerk op de blokjes van andere makers.

Het vervaardigen van „Einsatzgewichte” was gedurende enige

eeuwen, en wel tot in het midden van de 18e eeuw, vrijwel het monopolie van de kopersmeden van Neurenberg, door wie ze naar alle windstreken werden uitgevoerd.

Bijna alle *makersmerken*, die op de zich in Nederland bevindende sluitgewichten worden aangetroffen²⁾, kan men terugvinden in het artikel van Walter Stengel, *Merkzeichen der Nürnbergsche Rotschmiede*, in *Mitteilungen des Germanischen Nationalmuseums* 1918—1919.

Hierin worden 214 merken vermeld en een groot aantal namen gegeven van kopersmeden, waaronder een 100-tal gewichtmakers. Verschillende van deze merken werden door enige makers na elkaar gebruikt, zodat wij in die gevallen alleen wanneer er tevens initialen op de instempeling te zien zijn, de naam van de gewichtmaker kunnen determineren (indien tenminste op het gewicht geen andere tekens zoals ijkmerken en jaarletters voorkomen, hetgeen een goed hulpmiddel kan zijn).

Het enige Noord-Nederlandse makersmerk, dat ik op een sluitgewicht ben tegengekomen, is dat van Guilliam de Neve en wel op een „pijl” van 16 Pond, dat zich in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt³⁾. Het onderscheidt zich in de uitvoering van de Neurenbergse exemplaren, hoewel de navolging van deze prototypen onmiskenbaar is.

En zo lezen we dan ook in de „Acten van de Staten-Generaal”⁴⁾, dat op 30 Januari 1626 aan „Guillaume de Neve, balance-maecker, burger ende Inwoonder tot Amsterdam”, octrooi werd verleend „hier te lande te maecken allerhande soorten soo groot als klein pijlgewicht van koper metten aencieven, appendentien ende dependentien van dien, soo correct, suiwer, en goet als deselve oyt voor desen van Norenburg (alwaerse tot nocht toe alleen gemaect sijn geworden) in dese oft andere Landen gecomen sijn”.

Dit octrooi gold voor 12 jaar, terwijl tevens werd bepaald „dat den suppliant gehouden sal sijn de voorsz sijne inventie binnen den tijt van een jaar nae dato deses in volcomen perfectie te maecken”.

Wat de Noord-Nederlandse *ijkmerken* op deze gewichten be-

treft, deze kan men in hoofdzaak verdelen in twee categorieën, n.l. die van de „Ijkmeesters van de Trooise gewichten” en die van de „Ijkers van 't Amsterdams Koper- en 't Brabants Koper- en IJzer-gewicht”. Deze laatsten werden ook wel „stads-ijker” of „stads-balancemaker” genoemd⁵⁾.

Enige andere stedelijke instempelingen, die men soms op sluitgewichten aantreft, o.a. wapentjes van Rotterdam, Utrecht en Groningen, laat ik hier, evenals de jaarleters — welke voor beide categorieën verschillend zijn — buiten beschouwing.

Het handelsegewicht was niet overal in Europa gelijk; Le Long geeft in De Koophandel van Amsterdam een tabel, waarin het gewicht van het Pond in een aantal steden vergeleken wordt met dat te Amsterdam.

Naast het Amsterdamse gewicht was in de hoofdstad het Brabants gewicht in gebruik voor het wegen van bepaalde „koopmanschappen”, hetwelk lichter was dan het Amsterdamse. Zo is het te verklaren dat van de ijkers van het Amsterdams- en Brabants gewicht zowel merken worden teruggevonden met het gekroonde wapen van Amsterdam tussen hun initialen, alsook die met het handje van Antwerpen.

Kooplieden in Luikse spijkers mochten nog het Luiks gewicht gebruiken, dat eveneens ongeveer 5 % lichter was dan het Amsterdamse (Keur van 30 Augustus 1630). Het komt mij aannemelijk voor het wapentje van Luik — zonder initialen — dat men een enkele maal op sluitgewichten aantreft, als het ijkmerk voor Luiks gewicht te beschouwen.

Op de door de Ijkmeesters-Generaal geijkte Trooise sluitgewichten (welke hoofdzakelijk gebruikt werden voor het wegen van goud en zilver) treft men steeds een ingeslagen kleine franse lelie aan: het teken voor troois gewicht.

De namen der Ijkers, tot deze beide categorieën behorende, van wie ijktekens op vele van deze sluitgewichten worden aangetroffen, laat ik hier volgen: (uiteraard komen hun merken ook op gewichten van een ander type, zoals blok- of krukgewichten en op balansen voor).

A. *Ijkmeesters-Generaal van de Trooise gewichten.*

		<i>Ijkmerk:</i>
		klimmende leeuw met
a. Lenart van der Gheere (III)	1604—1621	de letter : L
b. Gerrit Geens	1621—1658	idem met : G—G
c. Roelof van der Schure	1659—1660	— — ⁶⁾
d. Jannis Andries Groengraft	1670—1700	idem met : J—G—G
e. Abraham Groengraft	1701—1745	idem met : A—G—G
f. Jacob L'Admiral Junior	1745—1770	idem met : I—L—A
g. Pierre Jacques Le Cointe	1770—1781	idem met : P—I—L—C
h. Stephanus Gerardus Nagel	1797—1814	idem met : S—G—N
i. Theodorus Antonius Nagel	1814—1820	idem met : T—A—N

(In 1820 benoemd tot
Arrondissementsijker)

Uitgezonderd van J. A. Groengraft en P. I. Le Cointe zijn van de Ijkmeesters-Generaal ook door hen vervaardigde muntgewichtdozen bewaard gebleven. (Van Le Cointe zijn echter wel losse blokjes met diens merk bekend).

Terwijl door Gerrit Geens en Abraham Groengraft voor hun muntgewichtjes een ander makersteken gebruikt werd dan het merk, waarmede zij de sluitgewichten ijkten⁷⁾, bezigden de andere Ijkmeesters-Generaal in beide gevallen gelijke of gelijksoortige merken.

B. *Ijkers van 't Amsterdams Koper en 't Brabants Koper- en Ijzergewicht.*

		<i>Ijkmerk</i>
		gekroond wapentje van Am- sterdam met ter weerszijden
a. Jan Adriaansz. van Keulen	1630—1683	de initialen : I—A
b. Adriaan Jansz. van Keulen	1683—1697	idem met : A—I
c. Jan Lemmerman	1697—1717	idem met : I—L
d. Abraham Groengraft	1718—1745	idem met : G—G
e. Jacob Mastenbroek	1745—1776	idem met : M—B
f. Remigius Beckel	1776—1787	idem met : R—B
(bedankt)		
g. Pieter Anthony Preyselinger,		
waarnemend van :	1787—1790	idem met : P—P
daarna assistent van :		
h. Jan Everwijn Glimmer	1790—1817 ⁸⁾	idem met : I—G
i. Jan de Vogel	1798 (van 21 Mei—24 Sept. id. met :	I—D—V
j. Jacobus van Vianen	1817—1820	idem met : V—V

(In 1820 benoemd tot
Adjunct-Arrondissementsijker)

Zoals hierboven vermeld, zijn van al deze ijkers inderdaad zowel hun initialen met het wapentje van Amsterdam als met het handje van Antwerpen voorgekomen op de sluitgewichten.

Muntgewichtdoosjes, vervaardigd door Stads-Ijkers, zijn bewaard gebleven van: Jan Adriaansz. van Keulen, Adriaan Jansz. van Keulen (met gewichtjes van zijn vader) en Jacob Mastenbroek, terwijl van Abraham Groengraft, die, zoals wij zagen, tegelijkertijd Ijke meester-Generaal en Stadsijker was, alleen dozen worden aangetroffen met het adres: „Eyk Mr. Genl. van Hollandt en Westvrieslandt”.

Na 1 Januari 1820, toen ingevolge de wet van 21 Augustus 1816 het metrieke stelsel definitief werd ingevoerd en het gebruik van de oude gewichten niet meer geoorloofd was, zal waarschijnlijk reeds spoedig het grootste gedeelte daarvan zijn versmolten, terwijl vele andere exemplaren wel in latere tijden van koper-schaarste verloren zullen zijn gegaan.

De sluitgewichten, volgens het stelsel van de nieuwe eenheid vervaardigd, worden in verhouding tot de oudere exemplaren niet veel teruggevonden. Hieruit blijkt ook, dat allengs deze vorm van in elkaar sluitende gewichten werd verdrongen door de tegenwoordig in gebruik zijnde gewichtentypes.

Maar gelukkig is er nog een aantal oude „pijlen” — van het model, dat vele eeuwen stand hield — in diverse musea en bij particulieren bewaard gebleven.

¹⁾ De vakterm hiervoor luidt: omgekeerde afgeknotte kegel, waarvan het grondvlak kegelvormig is uitgehold.

²⁾ De vaste plaats voor het makersmerk is op de rechter helft van het deksel vooraan, terwijl de ijkers hun merk op de linker helft sloegen.

³⁾ Van deze balansmaker zijn verscheidene muntgewichtdozen bewaard gebleven. Het teken waarmee de Neve de balansjes die men daarin aantreft merkte, is hetzelfde als de instempeling op dit sluitgewicht, terwijl zijn muntgewichten een gelijksoortig merk, doch groter en meestal met jaartal, vertonen. (Afgebeeld in artikel van Aug. Sassen, *Tijdschrift* 1912, blz. 116).

⁴⁾ Rijksarchief: Staten-Generaal 3333, Fol. 154 & 155.

⁵⁾ Mededelingen over de Ijke meesters-Generaal en de Amsterdamse Ijkers kan men vinden in het artikel van A. O. van Kerkwijk, *Jaarboek* 1939 en in de *Catalogus van de tentoonstelling „De Oude Apotheek”* door Dr. D. Wittop Koning (Gemeentemuseum 's-Gravenhage 1949), terwijl de jaarletters, die op de trooise gewichten worden aangetroffen, in de artikelen van Dr. D. Wittop Koning en K. M. C. Zevenboom in het *Jaarboek* 1950 worden behandeld.

6) Een ijkmerk van Roelof van der Schure komt — voor zover mij bekend — op sluitgewichten niet voor.

7) Vgl. Sassen, blz. 102 en 103.

8) Van 11 April—24 September 1798 is Glimmer ontslagen geweest en vervangen door Jan de Vogel (21 Mei—24 Sept.) Als gevolg van de strijd tussen de Unitarissen en Federalisten en de omwenteling van Daendels c.s. in het begin van 1798 werden op 11 April in Amsterdam „52 personen, welken als onwaardige of onnutte plaatselijke Ambtenaren“ werden beschouwd, uit hun ambt ontzet, waartoe ook Glimmer behoorde.

Op 24 September 1798 besloot de Raad „De remotie van J. E. Glimmer als Eiker van het Kooper en IJzer gewigt, te vernietigen, en denzelven midsdien, in dezelve post te herstellen zoals dezelve hersteld word bij dezen: ———— wordende midsdien de Aanstelling van den Burger Jan de Vogel als, door de Voorige Municipaliteit, met die post begunstigd, buiten Effect gesteld en vernietigd.“ (Gemeente-Archief, Amsterdam).